

BAĞIMSIZLIK SONRASI ORTA ASYA DEVLETLERİNDE MİLLİYETÇİLİK

ÖZET

Kendi bağımsız ulusal devletini kurmak veya mevcut devletini savunmak isteyen belirli bir etnik grup veya ulusun ideolojisi olarak milliyetçilik, kültürel ve siyasal bir eğilimdir. Milletlerin ekonomilerinde, iç ve dış siyasetlerinde, sosyo-kültürel alanlarda varolabilme, kimliklerine ve değerlerine sahip çıkma, onları sürdürme bilinç ve istencidir. Bağımsızlıklarını 1990 yılından sonra kazanan Orta Asya devletleri bu tarihten sonra artan milliyetçilik akımı karşı karşıya kaldılar. Sovyetler Birliği döneminde birlik ülkelerinde milliyetçilik, yaygın ve belirgin bir eğilim değildi. Zira bir siyasal ve ekonomik "üst birlik" içinde yer almalarının sonucu olarak ulusal kimlikler ve ulusallık düşüncesi geri plandaydı. "Sovyet" üst kimliğinin tüm toplumları kapsayıcı ve bütünlendirici rolü vardı. Orta Asya devletleri Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarında birliğe bağlı devletler olarak Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan ve Kırgızistan adlarıyla kurulmuşlar, ulus devletleştirilmeye çalışılmışlar ve 1990'lara kadar varlıklarını Sovyetler Birliği çatısı altında sürdürmüşlerdi. Ancak birliğin dağılmasıyla bu devletlerde yeni bir süreç başladı. Bağımsızlıklarını kazanan bu cumhuriyetlerde adeta bir "yeniden ulus inşası" süreci gündeme geldi ve "bağımsız ulus devletler" olarak uluslararası sistemde yer aldılar. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya'da bağımsızlıklarını kazanan devletlerde canlanan milliyetçilik hareketlerinin inceleneceği çalışmada, milliyetçiliğin kapitalizm ve modernleşme süreçlerinin ürünü bir ideoloji ve burjuva sınıfı öncülüğünde yaşanan ulus devlet oluşumuyla liberalizm süreçlerinin doğurduğu bir gereksinim olduğu varsayımı temel kabul alınmıştır. Çalışmanın amacı, bu devletlerin bağımsız olmalarıyla yükselmeye başlayan milliyetçilik akımının, Batı toplumlarında sanayileşme sonrası, burjuva sınıfı öncülüğünde liberalizm ve demokratikleşmeyle birlikte gelişen milliyetçilikle farklı süreç ve özellikleri içerdiğinin ortaya konmasıdır. İlk bölüm kavramsal çerçevede milliyetçilik teorisine ayrılmıştır. Ardından Orta Asya'da milliyetçilik hareketlerinin anlaşılması için Sovyetler Birliği döneminin etkisi incelenecek, etnik kimliklerle sınırların iç içe geçmişi üzerinde durulacak ve bu bağlamdaki sorunlar ele alınacaktır. Daha sonra milliyetçi hareketleri etkilemesi ve bölgedeki sosyo-politik oluşumlarda belirleyici olması bakımından İslamın rolüne değinilecektir. Son olarak Orta Asya ülkelerinde bağımsızlığın ardından milliyetçilik hareketlerinin nasıl bir seyir izlediği ve özellikleri üzerinde durulacaktır.

ABSTRACT

NATIONALISM IN CENTRAL ASIAN STATES AFTER INDEPENDENCE

Nationalism; as an ideology of an ethnic group/nation for establishing their own or defending their current government; is a cultural and political tendency. It is a conscious/wish of nations for dominating domestic/foreign affairs in socio-cultural, economical areas and maintaining their identities and values. The Central Asian states have been facing with increasing nationalist movements after their independence in 1990's. Nationalism was not a widespread tendency in Soviet Union; because national identities and nationalism as a thought were in the background as a result of being in a supranational union both economically and politically. "Soviet identity" used to have important roles to integrate all publics to the Union. Central Asian states used to be established as nation states in 1920's by Soviet authorities, with their names; Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Kazakhstan; and they maintained their establishments until 1990's connected to the Union. In 1990's there has been a new process in these states after the collapse of Soviet Union; they gained their new positions in the international system as new independent states and "re-nation building process" comes to the agenda for them. In this study which focuses on the nationalist movements in Central Asian states after the collapse of Soviet Union; I accepted the hypothesis that nationalism is an ideology and necessity of efforts for establishing nation states with the leadership of bourgeoisie in capitalism, liberalism and modernism processes. The aim of the study is to explain that nationalism in these states is differ from the one in the West; as the bourgeoisie started nationalist movements in the West after the industry revolution for bringing new homogeneous groups for the aim of creating new nation states and they developed together with liberalism and democracy. After explaining nationalism theory in a brief way, I've mentioned the Soviet heritage for understanding national movements in Central Asia; the complexity of ethnic identities and borders, the effects of Islam which has role in defining the directions of nationalist movements and socio-politic developments in the region. What come next are the dynamics, qualifications and developments and problems of nationalist movements in Central Asia.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

Milliyetçilik Teorisi

Milliyetçiliğin ortaya çıkışı ile ilgili iki ana eğilim söz konusudur. İlkine göre "millet" evrensel bir olgudur ve kökleri eski zamanlara kadar uzanır. Bu anlayışa göre milliyetler hep vardı, değişen sadece insanların milliyetlerinin farkına varmalarıdır. Milliyetçilik akımının yükselişi de buraya denk gelir. İkinci eğilim ise milleti modern döneme ait bir olgu olarak görür. Pek çok bilim adamı ve araştırmacıya göre milliyetçilik 19. yüzyılın ideolojisidir. Bu değerlendirmelerde Fransız Devrimi temel alındığından milliyetçiliğin kaynağının ve ilk yükselişinin Avrupa merkezli olduğu kabul edilir.

İnsan topluluklarının milliyetler halinde siyasal ve ekonomik örgütlenmeler içine girmeye başlamaları modern dönemden itibaren. Zira sanayileşme süreci ve endüstriyel üretim, insan gruplarının bir arada tutulabilmelerini ve homojen bir yapıyı gerekli kılmaktaydı. Endüstri öncesi, tarıma dayalı feodal toplumlarda sosyo-ekonomik örgütlenme düzeyi faklıydı, malikane sisteminin sonucu olarak ademi-merkeziyetçi bir yapı hakimdi ve serflerin senyörlerine bağlılıkları esastı. Endüstri toplumları ise tam tersine merkezi örgütlenme temeline dayalı ulus devletleri ortaya çıkarmıştır. Ulus, modern devlet ile birlikte oluştu. Bu kez kişilerin devletlerine bağlılıkları önemli hale geldi. Bu bağlılığın sonucu olarak milliyetçilik gelişmeye başladı. Milliyetçilik teorisyenlerinden Ernest Gellner de "19. ve 20. yüzyılların, insanı yalnızca endüstrileşmeyle kalmadığını, aynı zamanda bir Alman, bir Rus ya da Japon olarak endüstrileştirdiğini" söyler. (Gellner, 1998b:68) Gellner bir başka önemli eseri olan "Uluslar ve Ulusçuluk"da milliyetçiliği, "temelde siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören bir siyasal ilke" olarak tanımlar. (Gellner, 1992a:12) Gellner bu eserinde ulusçuluğun ulusların bir ürünü olmadığını, ulusların uluslaşma sonucunda oluştuğunu savunmakta ve uluslaşma süreci ile milliyetçilik arasında bağlantı kurmaktadır. Milliyetçi ilkenin gerçekleşmesi, sanayileşmenin ilk çıkışının ön koşulu değildi ancak onun yayılmasının bir sonucuydu. (Gellner, 1992a:187) Milliyetçilik, bu süreçlerin üst kültürde yarattığı gereksinimden doğar, burjuva sınıfının yarattığı bir ideolojidir ve sonuçta iktidara geçen kültürü temsil eder. Bu anlamda, endüstri toplumunun ihtiyaç duyduğu kültürel homojenliği sağlamaya yönelik bir ideolojidir. Gellner, milliyetçiliğin tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecinde ortaya çıktığını, bu anlamda sonradan gelişen bir olgu olduğunu savunur. Milliyetçiliğin yükselişi ile iletişimin yaygınlık kazanması arasında ilişki vardır. Sanayileşmiş toplumlarda eğitimde birlik, okur yazar nüfusun fazla olması ve benzeşen kültür gereklidir. Kültür ile iktidarın birleştiği noktalarda milliyetçilikler farklılaşabilir.

Milliyetçiliğin gelişimi, uluslaşma ve endüstrileşme süreçleriyle birlikte olmuştur. Bu, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin her ikisi için de söz konusudur. Burada ki temel ayrım, toplumların gelişmiş ya da az gelişmiş

olmaları değil, endüstrileşme öncesi veya sonrası süreçlerden hangisini yaşadıklarıdır. Gellner'e göre: "Endüstrileşme öncesi milliyetçi olmayan toplumlarda birbirleriyle çakışan kültürel farklılıklar zenginliği siyasal sarsıntılara yol açmaz, tersine toplumsal ve siyasal yapıyı destekler. Endüstrileşme sonrası milliyetçi toplumlarda ise endüstriyel üretimin şartları altında standartlaşan endüstriyel faaliyetler, içsel olarak homojen ve dışarıya ile farklılaşan siyasal birimleri ortaya çıkarır. Bu birimler hem siyasal hem de kültürel dirler. Siyasal birim yani devlet, kültürün koruyucusudur. Kültür de devletin meşruluğunu ve sembollerini sağlar."(Gellner, 1992a:69)

Batı'dan ve kapitalist sistemden farklı siyasal ve kültürel temeller üzerine kurulu Sovyetler Birliği'ni ele aldığımızda, birlik içinde yıllarca aynı siyasal ve ekonomik çatı altında yaşamış çok sayıda milliyetin ve etnik grubun varlığını da unutmamak gerekir. Birliğin dağılması ile birlikte bölge coğrafyasında etnik milliyetçilik baş göstermiştir. Bu anlamda "etniklik" ve "etnisite" kavramlarına da kısaca değinmekte yarar vardır. "Etnik" kavramı "halk"ın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Etnisite ise halkın ötesine geçmiş, çatısı altında toplama iddiasında olduğu kesimin ortak ve özgün çıkarlarını dile getiren gelecek projesini de içermeye başlamıştır. (Bostancı, 1998:2) Gellner etnisiteyi, aralarında kültürel sınırlar bulunmayan, hatta konuşma ve ortak geçmiş sınırları bile aynı olan insanların ırksal (ethomy) ve güçlü duygulara sahip oldukları durumun adı olarak kabul eder. "Bu etnik grup, kendi varlığından emin olmanın ötesinde kendine ayrıca politik bir sınır da istediği zaman, etnisite siyasallaşarak milliyetçiliği doğurur" der. (Gellner, 1998b:59) Buradan hareketle denilebilir ki; etnisite azınlık kültürüne işaret ederken, bir ulusun devlet kurma ve varolan devletini devam ettirme, savunma ideolojisi olarak milliyetçilik ise artık bir devlet ideolojisidir.

Milliyetçilik tüm toplumlar için bazı ortak unsurları içermekle birlikte, her toplum ve coğrafyada farklı özellikler de gösterir. Bu bağlamda, dünyadaki milliyetçi hareketler arasında benzerlikler olsa da bunların her birini kendi oluşum ve gelişim şartlarında değerlendirmek gerekmektedir. Orta Asya'da da Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra artan milliyetçilik hareketlerini analiz etmek ve bunların sanayileşme sonrası Batı toplumlarında ulus devletin oluşumu ve demokratikleşme ile birlikte gelişen milliyetçiliklerden farklılıklarını ortaya koymak için öncelikle Sovyetler Birliği döneminden gelen özellikleri ve oluşumları incelemek gerekmektedir.

Orta Asya'da Yükselen Milliyetçilik

Sovyet Mirası

Sovyetler Birliği ekonomik ve siyasal olarak komünist sistemi benimsemiş ve uygulamıştır. Bu sistem içinde birlik politikalarının oluşturulmasında ve birliğin yapısının şekillenmesinde Marksist ideoloji önemli yer tu-

tar. “Sınıfsız toplum”un oluşturulması, ana hedeflerden biriydi. Bu hedef, birlik içindeki milliyetlerin ayrı ayrı varlıklarının kabulünü geri plana itmektedir. Zira, ulusal kimliklerin belirmesi “Sovyet” üst kimliğinin ve sınıfsız toplum hedefinin önünde engeldi. Marksizm, ulusu geçici bir tarihsel olgu olarak görür. Esas olan sınıf mücadelesidir ve değişimi sağlayacak olan da odur. Milliyetlerin ön plana çıkması ve birbirleri ile rekabete girmeleriyle, ana çelişki kabul edilen sınıfsal çelişkinin aşılması zorlaşır. Gellner, Engels’in 1847’deki bir ifadesini alıntı olarak şöyle aktarmaktadır: “bir araya gelen insanların milliyetleri...bu birlik altında erimeye zorlanacak ve böylelikle temelinin, yani özel mülkiyetin ortadan kalkmasıyla yok olacak sınıflar ve tabakalaşma gibi, milliyetler de kaybolacaktır.” (Gellner, 1998b:24)

1986 yılında son Sovyetler Birliği lideri Mihail Gorbaçov *Perestroika* (Yeniden Yapılanma) ve *Glastnost* (Açıklık) politikalarını ilan etmiştir. Sovyet sisteminin rehabilitasyonun öngören bu politikalar özette, eko-

nomiye serbest piyasa mekanizmalarının sokulmasını, ülkenin dışa açılmasını, sosyal düzenlemelerle bunun desteklenmesini ve demokratik gelişimin hızlandırılmasını hedeflemekteydi. Bu politikalarla “demokratikleşme” ve “kendi kaderini tayin hakkı” gibi unsurlar ön plana çıkarak, derinlerdeki etnik bölünmeler gün yüzüne çıkıyor ve Sovyet halkları arasında milliyetçi hareketlerin yayılması sonucunu ortaya çıkarıyordu. Cumhuriyetlerdeki parti başkanları, bilim adamları, işadamları vs.den oluşan ulusal elit, milliyetçilik ideolojisini topluma yaymaya başladılar. Bu milliyetçi akım ve hareketler merkeze karşı mücadelede motivasyon sağlamakla birlikte önemli bir nokta da var ki; Anthony Hyman buna dikkat çekmektedir: “Orta Asya cumhuriyetleri Sovyetler Birliği’nden ayrıldılar, Rusya kendi kararıyla çekildi ve birliği dağıttı.” (Hyman, 1996:19) Bu sayede birliğe bağlı diğer cumhuriyetler de birdenbire bağımsızlıklarını kazandılar ve yeni bir ulus devlet oluşumu ve örgütlenmesi ile baş başa kaldılar. Zira, uygulamada bazı temel esaslar (ülke cumhurbaşkanları ve komünist parti yönetiminin aynı kalması gibi) devam etse de eski siste-

min kurumsal işleyişi artık fiilen geçerliliğini yitirmişti. Orta Asya’da bağımsızlıktan sonra ulus devletin yeniden yapılandırılması sürecinde ivme kazanan milliyetçilik hareketleri, Batılı devletlerde klasik anlamda burjuva sınıfının önderliğinde sanayileşme, liberalleşme ve modernleşme süreçleriyle eş zamanlı yürüyen milliyetçiliklerden farklıdır. Zira Sovyetler ve Batı arasındaki temel ayrım ekonomik yapı ve süreçlerdedir. Bunların sonucu olarak siyasal ve sosyal süreçlerde de farklılaşmaktadır. Bu, milliyetçilik için de söz konusudur. Bölgede milliyetçiliği tetikleyerek ve ulus devletin oluşum sürecini belirleyecek ulusal burjuvazi Batı’daki anlamıyla oluşmamış ve gelişmemiş olması sanayileşme sürecinin ve ticaret ilişkilerini Batı’daki gibi yaşanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu oluşumlar gerçekleşmediği için milliyetçilik hareketleri Batı’daki ile benzer zemin ve süreçlerde cereyan etmemiştir.

Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomik göstergeleri incelendiğinde tarımın ülke ekonomilerinde oldukça önemli yer tuttuğu gözlemlenmektedir. Sovyetler Birliği döneminde ekonomilerin ağırlıklı olarak tarıma dayalı işlemiş olmasının yanında bu etki halen devam etmektedir. Ülkelerin GSYİH’larının sektörel dağılımlarına ve istihdam oranlarına göz atalım: 2000 yılı itibarıyla GSMH içinde tarım; Kırgızistan’da %36.6, Özbekistan’da %30.4, Tacikistan’da %17.4 ve Türkmenistan’da %26’lık (1999) paya sahiptir. Tarım sektöründe istihdam edilen nüfusun oranı ise Kırgızistan’da %51.6, Özbekistan’da %35, Tacikistan’da %67.2 ve Türkmenistan’da %48.5’tir.¹

Geçmişte Sovyetler Birliği’nin etkisi söz konusu olduğunda bu etki kuşkusuz ekonomik yapının kurulması ile sınırlı kalmamaktadır. Sovyetler Birliği döneminde uygulanan sosyal ve siyasal politikalar da bölgede bugün varolan yapıyı anlamamıza yardımcı olmaktadır. “Üst birlik oluşturma” ve “tüm ulusları tek bir sistem altında birleştirme” amaç ve politikalarıyla bölgede yaşayan ulusal ve etnik kimlikler, egemen Sovyet sosyo-ekonomik sistemi ve ideolojisi tarafından bastırılmış ve yeraltına itilmiştir. Birliğe bağlı cumhuriyetlerde yerel dillerin ve bu dillerde eğitimin gelişmesine izin verilmemiş, yüksek öğrenimin ağırlıklı olarak kendi ulusal dillerinde değil Rusça yapılmış, ulusal diller resmi dil olarak kullanılamamış, her cumhuriyete Rus nüfus yerleştirilerek etnik kompozisyon değiştirilmeye çalışılmış, ülke yöneticileri Merkez Komünist Partisi’ne ve Sovyetler Birliği’ne yüksek bağlılık gösterenlerden seçilmiştir. Ancak birliğin dağılması ile birlikte “Sovyet” üst kimliği de ortadan kalkmış ve boşluk doğmuştur. Bu değerlendirme bizi, ideolojik değişimlerin yaşandığı ve bundan kaynaklı boşlukların olduğu zeminlerde daha önceden bastırılmış olan etnik kimliklerin bu boşlukları doldurmak üzere ortaya çıktıkları ve Orta Asya ülkelerinde bugün yaşanan milliyetçilik hareketlerinin de bu çerçevede incelenmesi

¹ Bu konularla ilgili bilgiler için bkz. IMF Uzbekistan Recent Economic Developments Report 2000, IMF Republic of Tajikistan Statistical Appendix 2001, IMF Turkmenistan Recent Economic Developments Report 1998-1999, National Statistical Committee of Kyrgyz Republic. Diğer yıllarla ilgili karşılaştırmalı bilgi için ayrıca bkz. The Economist Intelligence Unit, Country Profiles.

gerektiği şeklinde bir değerlendirmeye götürür. Ancak Büşra Ersanlı'nın da belirttiği gibi: "Olaya bir başka açıdan bakıldığında Sovyet sisteminin "Milliyetler Politikası"nın, milli kültür ve özellikleri kurumsallaştırmış olduğunu ve bağımsızlığın tepeden iner gibi geldiği andan itibaren aslında bu ülkelerin çok büyük bir zorluk çekmeden Rus ve Sovyet milliyetçiliğinin yöntemlerine alışık bir biçimde egemen ve bağımsız devlet politikalarını yürütbildiklerini" (Ersanlı, 1998:11)de düşünmek de mümkündür.

Sonuç olarak "Sovyet deneyimi şunu göstermektedir ki, devrimci bile olsalar "icat edilmiş gelenekler" eğer halkın derinde yatan köklerinden filiz bulacaklarsa, milli kültür ile siyasi kimliği işe koşmak veya oluşturmak (ekseriyetle de her ikisine birden yapmak) zorundadırlar." (Smith, 1999:230) Ulusal ve etnik yapıları, ayrışmaları, kültürel ve kimlik farklılıklarını göz önünde tutmadan belirlenen politikalar ve yapılan uygulamalar (Sovyet deneyiminde üst birlik oluşturma çabası) bir noktadan sonra sekteye uğramaktadırlar.

Kimlik Sorunları ve Etnik Durum

Sovyetler Birliği'nden miras kalan sistem tamamen siyasal terimlerle ifade edilen "yurttaşlık" ile etnik aidiyete (ki nihai kriteri dildir) karşılık gelen "milliyet" arasında bir ayırım yapılmasını gerektirir. Bağımsızlıklardan önceki dönemde, "milliyet" cumhuriyete ya da özerk bölgeye atıfta bulunuyor, yurttaşlık ise Sovyetler Birliği ile ilgili görülüyordu; dolayısıyla ortada bir çelişki yoktu. "Etnik milliyet" ve "yurttaşlık" arasındaki karşıtlık uluslarüstü bir kimliğin varlığıyla aşılıyordu. (Roy, 2000:234) Oysa Orta Asya ülkelerinde vatandaşlık ve ulusal sınırlarla ile etnik kimlikler birbirleriyle örtüşmemektedir. Ülkelerdeki vatandaşların tümü hakim etnik gruba mensup olmamakla birlikte, o hakim etnik gruptan kişiler de başka ülkelerde vatandaş olabilmekteler. Bölge ülkelerinde etnik iç içe geçmişlik söz konusudur. Örneğin Kırgızistan sınırları dahilinde çok sayıda Özbek kökenli Kırgız vatandaşı bulunurken, Özbekistan'da Tacikler, Kazaklar; Kazakistan'da Özbek ve Tatarlar yaşamaktadır. Ayrıca beş cumhuriyette de Sovyetler Birliği döneminde bölgeye yerleştirilmiş önemli oranda Rus nüfus mevcuttur. Bölge ülkelerindeki bu etnik karmaşıklık ve her devlette çok sayıda azınlık gruplarının yaşamakta olması ulusal kimliklerin yaratılması sürecinde sorun teşkil etmektedir ve milliyetçiliklerin önünde engeldir. Zira bölgede etnik kimlikler ulusal kimliklerin önüne geçmiştir. Kişiler kendilerini vatandaşı oldukları ülkeye göre değil etnik kökenlerine göre tanımlamaktadırlar. Bu durumda bölgenin sosyolojik ve etnik yapı özelliklerinin yanı sıra Sovyet döneminde uygulanan "Milliyetler Politikası"nın da etkisi de söz konusudur. Birliğe bağlı cumhuriyetlere Rus nüfusunun yerleştirilmesi ve Rusça'nın "lingua franca" ilan edilmesi de çelişkileri derinleştirmiştir.

Aşağıdaki tablolar incelediğimiz Orta Asya'daki ülkelerindeki nüfusun etnik kompozisyonunu ve yıllara

göre artış veya azalışları yüzdelerle göstermektedir. Bu tablolar nüfusun etnik dağılımındaki çeşitliliği ve iç içe geçmişliği sergilemektedirler. Günümüze yakın nüfus verilerini Sovyetler Birliği dönemi ile karşılaştırdığımızda; Orta Asya ülkelerinde Rus nüfusunun azalmakta olduğunu, bunun yanında her ülkenin kendi ulusal kökeninden olan vatandaşlarının sayısının da arttığını görmekteyiz. Bunda Sovyetler Birliği döneminde bölgeye Rus nüfusunun yerleştirilme çabalarının sona ermesinin ve her ülkenin kendi etnik kökeninden insanların ulusal sınırlarına doğru göç etmelerinin etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 1. Özbekistan'da Nüfusun Etnik Kompozisyonu (%)

Etnik Köken	1989	1996
Özbek	71.1	75.8
Rus	8.3	6.0
Tacik	4.7	4.8
Kazak	4.1	4.1
Tatar	3.3	1.6
Kırgız	0.9	0.9
Yahudi	0.5	0.1
Alman	0.2	0.1
Diğer	6.9	6.6

Kaynak : *The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Profile 2001.*

Tablo 2. Kazakistan'da Nüfusun Etnik Kompozisyonu (%)

Etnik Köken	1989	1999	2000
Kazak	40.1	53.4	53.4
Rus	37.4	30.0	30.2
Ukraynalı	5.4	3.7	3.7
Özbek	2.0	2.5	-
Alman	5.8	2.4	2.4
Tatar	2.0	1.7	1.7
Uygur	1.1	1.4	-
Diğer	6.6	4.9	-

Kaynak: *Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics (ARKS),2000.*

Tablo 3. Kırgızistan'da Nüfusun Etnik Kompozisyonu (%)

Etnik Köken	1994	1999
Kırgız	58.6	64.9
Rus	17.1	13.8
Özbek	13.8	12.5
Ukraynalı	1.8	1.0
Uygur	0.5	1.0
Tatar	1.3	0.9
Türk	0.5	0.7
Koreli	0.4	0.4
Alman	0.8	0.4
Diğer	5.2	4.4

Kaynak: *UN, Kyrgyzstan National Human Development Report, 1999*

Tablo 4. Türkmenistan'da Nüfusun Etnik Kompozisyonu (%)

Etnik Köken	2003
Türkmen	94.7
Özbek	2.0
Rus	1.8
Diğer	1.5
(Azeri, Ermeni, Kazak, Tatar)	

Kaynak: TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu, 2003.*

Tablo 5. Tacikistan'da Nüfusun Etnik Kompozisyonu (%)

Etnik Köken	2001
Tacik	64.9
Özbek	25.0
Rus	3.5
Diğer	6.6
(Kırgız, Tatar, Ukraynalı, Alman, Türkmen)	

Kaynak: CIA, *Tajikistan Factbook, 2004.*

İslamın Etkisi

1500'lü yıllardan itibaren doğuya doğru başlayan Rus yayılmacılığı bölge yapılanmaları açısından önemlidir. Çarlık Rusya'sının ardından Sovyet yönetimi zamanında da İslam bastırıldıkça, bölge topluluklarının Rus politikalarına ve "Ruslaştırılmaya" karşı direnme noktalarını "din" teşkil etmiştir. İslam, bölgede etnik dayanışmayı beslemiş, etnisitenin tamamlayıcı öğelerinden biri olmuş ve etnik direnme din temelinde gelişim göstermiştir. Oysa din, ulusal kimliklerin, siyasal yapılanmaların oluşumuna ve bu anlamda milliyetçiliğin gelişimine engeldir.

Bugün Orta Asya ülkelerinde etkisini sürdüren "geleceksel İslam" ile "radikal İslami hareketler"i birbirinden ayrı düşünmek gerekir. (Kulchik, Fadin, Sergeev, 1996:7) Bağımsızlıkların kazanılması ile birlikte ülke yönetimlerinin radikal İslamı baskılamaları, militan yapılı radikal İslamcı grupların "yerel" boyutta ve kökeninde gelişmelerine sebep oldu. (Luong, 2004:15) Bölgede tarikat örgütlenmelerinin etkili olmasının da alt yapısında bu vardır. Bu anlamda Orta Asya'daki yerel, etnik rekabet ve ayrılıkların da, kökten dinciliğin üniter yapısına ters olduğunu söylemek mümkündür.

Ayrıca bölgede "kabilecilik sistemi" halen hakimdir. Bireylerin öncelikle ailelerine, klan ve aşiretlerine bağlılıkları söz konusudur, bağlılık sırasında en son da ise devlet bulunmaktadır. Örneğin, Özbekistan'da yaşayan ve Özbek vatandaşı olan Kazaklar kendilerini öncelikle Kazak olarak tanımlamaktadırlar. Toplum hakim olan kabile, boy, aşiret türünden yapılanmaların varlığı da ulusal temelde bir direnme mekanizmasının oluşturulamamasının sebeplerindendir.

Klan ve kabile kimliklerini bütünleştiriyor, onlarla bağdaştırıyor ve etnik dayanışmayı güçlendiriyordu. Bu yapılar halen kırılmamış olması da bölgede milliyetçiliğin Batı'daki anlamıyla gelişmesine engel teşkil etmektedir.

Bağımsızlık dönemiyle birlikte Orta Asya'daki liderler, ulusal kimlikler yaratma çabalarında ulusal sınırların korunması ve sınırlar içindeki halkların barış içinde birlikte yaşamaları için İslam'dan yararlanmışlardır. Daha sonra siyasal İslam, ulusal sınırların korunması ve millet olmanın önünde bir tehdit olarak görülmüştür. Bölge liderleri bağımsızlık sonrasında İslam'ın ulusallaştırılması ve dolayısıyla devlet kontrolü altına alınması için girişimlerde bulundular. Bakanlar Kurulu ya da Cumhurbaşkanlığına bağlı bir Diyanet İşleri Teşkilatı kurulması buna örnektir. (Demir, 2003: 111, 112, 122) Aslında Orta Asya devletlerinin liderleri, Sovyetler Birliği'nin yıkılması öncesinde ve sonrasında bölgede bir İslam devleti kurulması yönünde herhangi bir niyet taşımıyorlardı. Mayıs 1991 tarihinde Kazan şehrinde bir araya gelen liderler şu kararları kabul etmişlerdi: "1-Millî duygular din ve mezhep fikirlerinin üzerinde olmalı, 2-Dini özgürlüklere önem verilerek diğer dini gruplara baskı yapılmamalı, 3-Laiklik prensibine sıkı sıkıya sadık kalınmalı." (Efegil, 2003: 76) Benedict Anderson, milliyetçiliğin yükselişini tamamlayan unsurlardan biri olarak dinsel kimliğin kendini ifade etmesini de ele almıştı. Ona göre, bu anlamda dinin yerini her zaman milliyetçilik almaz. Bazen din milliyetçilikle kol kola gider.² Din ile milliyetçilik ilişkisini bağımsızlıklarından sonra Orta Asya ülkeleri örneklerinde de görmekteyiz. Buradan hareketle, Orta Asya bugün etkisini sürdüren milliyetçilik akımının temel özelliklerine göz atalım.

Nasıl Bir Milliyetçilik?

Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra milliyetçilik tüm dünyada iki şekilde meydana çıkmıştır: Birisi görkemli bir geçmişe, şovenizm ve ırkçılığa dönük gerici bir milliyetçilik; ikincisi ise daha geniş bir etnik topluluk kurma sürecinde geleceğe bakan, yenilikçi bir milliyetçiliktir. Ahmed Raşid'e göre Orta Asya'da daha da değişik bir durum söz konusudur. Komünist partiler, milliyetçi partilere dönüşmeye çalışmışlar, bundan da siyasal gariplikler doğmuştur. Yüksek derecede hoşgörüsüzlük, şiddet ve kötü bir anti demokratik yönetim tarzıyla birlikte; demokrasiyi, kapitalizmi, Batı kültürünü, İslamı, yabancı dilleri ve tüm Orta Asya halklarından oluşan geniş bir aileyi kucaklamak çabası vardır. Liderler tek bir tanımlanabilir hedef göstermeden her şeyi ve hiçbir şeyi dış dünyanın en iyisini ve en kötüsünü vaat ederek milliyetçiliği tersyüz etmişlerdir. (Raşid, 1996:282-283) Oliver Roy'a göre ise, bağımsızlığını kazanan yeni devletlerin mantığı ke-

² Benedict Anderson'un bu konudaki görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökeni ve Yayılması*, İstanbul, Metis Yayınları, 1993.

sinlikle milliyetçi olan ama yeni cumhuriyetleri doğurduğu için onların meşruiyetlerinin bir parçası bulunan Sovyet döneminden çok da kopmayan bir meşruiyet icat etmekte. (Roy, 2000:222)

Orta Asya'da bağımsızlıktan sonra toplumu, Sovyetler döneminde siyasal ve sosyolojik açılardan sürdürülen "Ruslaştırma" hareketinden arındırma çabası vardır. Bunun doğal sonuçlarından ya da yöntemlerinden biri de milliyetçiliktir. Dil politikaları burada önemli rol oynamaktadır. Bağımsızlık sonrası Orta Asya'daki milliyetçilik yönelişi için "ulusal devletin icat edilişi" nitelemesini yapan Oliver Roy dil politikaları ile ilgili şunları söylemektedir: "Bağımsızlıktan önce kariyer yapabilmek için etnik grubu ne olursa olsun kişinin Rus okullarından mezun olması gerekiyordu. Bu okulların düzeyleri daha yüksekti. Rusça da prestijliydi ve yönetim diliydi. Bağımsızlıktan sonra Rusça ağırlığını sürdürmeye devam etmekte ise de ulusal diller ön plana çıktılar. Ulusal dillerin desteklenmesi, alfabelerin değiştirilmesine kadar varan reformlarla sürdü. Bu çabalarda ana eksenler Ruslaşmadan arınma ve ulusallaştırma idi."(Roy, 2000:229-230) Bu politikalar çerçevesinde ulusal dillerin Rusça'dan arındırılmasına ve kullanımının yaygınlaştırılmasına çalışıldı. Bağımsız devleti temsil eden temel semboller olan bayrak, milli marş ve armaların değiştirilmesinin hemen ardından kurumların, yolların, caddelerin isimleri ve idari terminoloji değiştirildi. Eski Türkçe temellere dayanan bir terminoloji oturtulmaya çalışıldı. Bağımsızlıktan sonra her cumhuriyet kendi ulusal dilini resmi dil ve eğitim dili olarak kabul ettiler. Ayrıca tüm okullarda bu ulusal dillerin öğrenilmesi zorunluluğu getirildi. Bu uygulamaların sonucunda bu ülkelerde ulusal dillerini bilenlerin sayıları artmaktadır.

Sovyet sonrası bağımsızlık döneminde bölgenin jeopolitik konumu Orta Asya devletlerini bir ikileme karşı karşıya bırakmıştır: Bölgesel bütünleşme ve ulusal egemenlik ile bağımsızlığın sağlanması. Ayrıca Orta Asya'da milliyetçilik, halkın değil siyasal elitin belirlediği bir durumdur. Ancak siyasal elit de bu duruma kendi kişisel çıkarları açısından yaklaşmaktadırlar. (Tolipov, 2001:184-185) Orta Asya ülkelerinde bağımsızlıktan sonra milli strateji ve dış politika, öncelikle "uluslararası sisteme kendilerini bağımsız birer cumhuriyet olarak kabul ettirme" ve "dünya ekonomik sistemine entegre olma" motivasyonları çerçevesinde şekillenmektedir. Milliyetçilik de bu noktada "yeniden ulus inşası"ni sağlamaya yönelik olarak gündemdedir.

Aslında bu devletlerde ulusal kimlikler yaratma çabası 1920'lerde Sovyetler Birliği döneminde başlamıştı. Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan adlarıyla bu beş cumhuriyet kuruldu ve uluslaşma süreçleri de başlamış oldu. Ancak bu devletlerin sınırları etnik gerçekler, homojenlik ve tarihi

kimlikler gözetilmeksizin çizildi. 1990'dan sonraki bağımsızlığın ardından ise "yeniden ulus devletler" oluşturulması, "yeniden ulus inşası" söz konusu olduğunda da geçmişte sınırların bu stratejik ve politik gerekçelerle çizilmiş olmasından ve halklarla, toprakların bu şekilde kaynaklı sorunlar doğdu. Graham Fuller'ın "etnik mühendislik" olarak nitelendirdiği bu çabanın sonucu ona göre yerel (*aşiret*), ulusal (*etnik*) ve dinsel bağlantıların zehirli bir karışımının ortaya çıkmasıdır. (Fuller, 1994:145) Bu uygulamalar bölgede halklar ve kimlikler arasındaki farklılıkları derinleştirmiş ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerde yükselen milliyetçilik, bu cumhuriyetlerde yaşayanlar arasında etnik gerilim ve rekabetin yaşanmasına sebep olmuştur.

Sonuç

Orta Asya ülkeleri devlet kurmanın sancılarını ve mücadelesini doğal sürecinde yaşamamışlardır. 1920'lerde Sovyetler Birliği tarafından devlet olarak kurulmuşlar ve örgütsel yapıları birlik çatısı altında oluşturulmuştur. Belli bir bağımsızlık mücadelesinde bulunmadan, birliğin 1989 yılında Rusya'nın çekilmesiyle kendiliğinden dağılması sonucunda da birden bire bağımsızlıklarını kazandılar. Bir mücadele burada da söz konusu olmadı. Bu bağlamda birliğin dağılması ile ortaya çıkan yeni "ulus devletler"i, kapitalizmin ve modernleşmenin bir ürünü olan Batı tipi ulus devlet oluşumuyla açıklamak oldukça güçtür. Zira oluştukları zemin ve oluşum süreçleri birbirlerinden farklıdır. Batı'da ulus devletler belli mücadele ve çatışmaların sonucunda oluştu. Her ülke kendi ulusal birliğini uzun bir süreçten geçerek kurdu. Bu süreçlerin başlangıç noktasını da endüstrileşme ve kapitalizm teşkil etmektedir. Sanayi devriminin ardından kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu kültürel homojenliğin sağlanması ulus devlet türü örgütlenme ile mümkün olabilmıştır. Burjuva sınıfı öncülüğünde başlayan bu sürecin gereksinimi olarak milliyetçilik doğmuştur. Endüstriyel gelişimin sağlanabilmesi için insan topluluklarını ulus devlet çatısı altında bir arada tutabilmek gerekiyordu ki bu da milliyetçilik ideolojisi ile mümkün olabilmıştır. Sovyetler Birliği'nde ise tamamen farklı bir mantığa ve iç işleyişe sahip olan komünist sistemde ise bu süreçler bu şekilde yaşanmadı. Günümüzde Orta Asya ülkelerindeki milliyetçilik hareketleri de "yeniden ulus inşası" temelinde ivme kazanmış ve bu ülkelerin uluslararası politikada bağımsız aktörler olarak yer alabilme çabasıyla birlikte gelişme eğilimi göstermiştir. Orta Asya'da mikro düzeyde etnik milliyetçilik hakimdir. Birbirinden kopuk alt kimliklerin ve mikro milliyetçiliklerin gelişmesi, ulusal üst kimlikleri zayıflatmaktadır. Bu bölgede bir devletten diğerine uzanan etnik iç içe geçmişliğin olması bir yana, geçmişten gelen ve Sovyet uygulamaları ile de pekişen aile, boy, aşiret, klan, kabile türünden sosyolojik yapı-

ların kırılmaması ve İslam'ın toplumsal örgütlenmelerdeki etkisi ulusal bütünlüğün sağlanmasını güçleştirmektedir. Bölge insanları kendilerini boy, aşiret, kabile gibi daha alt kimliklerle tanımlama ve oraya ait hissetme eğilimdedir. Bu durum bölge ülkelerinin halklarını ortak duygu, düşünce ve amaçlar etrafında birleştirmelerini de zorlaştırmaktadır.

Kaynakça

BOSTANCI, M. Naci (1998), "Etnisite, Modernizm, Milliyetçilik", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:50, Ankara, 1998, s.38-55

DEMİR, Ali Faik Demir (2003), "Orta Asya Cumhuriyetlerinde İslam ve Etnisite", **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite**, Ertan Efeğil, Pınar Akçalı (ed.), İstanbul, Gündoğan Yayınları, s.101-128.

EFEGİL, Ertan (2003), "Rusya'nın Kültürel Emperyalizm Siyaseti ve Günümüz Orta Asya'sında İslam", **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları : Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite**, Ertan Efeğil, Pınar Akçalı (ed.), İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2003, s.69-84.

ERSANLI, Büşra (1998), "Milliyetçilik Teorileri : Avrasya'da Siyaset ve İlişkiler", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 50, Mart-Nisan 1998, s.9-15.

FULLER, Graham (1994), "Central Asia's Quest for Identity", **Current History**, Cilt: 93, Sayı: 582, Nisan 1994, s.145.

GELLNER, Ernest (1992a), **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çeviren Günay Göksu Özdoğan, Büşra Ersanlı, İstanbul, İnsan Yayınları.

GELLNER, Ernest (1998b), **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çeviren Simten Coşar, İstanbul, İletişim Yayınları.

GIDDENS, Anthony (1985), **The Nation-State and Violence**, Vol.2, Cambridge, Polity Press.

GÜRSES, Emin (1998), **Milliyetçi Hareketler ve Uluslararası Sistem**, İstanbul, Bağlam Yayınları.

HYMAN, Anthony (1996), "Post-Soviet Central Asia: Nationalism and The Coming Independence", **Challenges For The Former Soviet South**, ed. Roy Allison, Washington, Brookings Institution Press, s.7-67.

KULCHIK, Yuriy, FADIN, Andrey, SERGEEV, Victor (1996), **Central Asia After The Empire**, London, Pluto Press.

LUONG, Pauline Jones (2004), "Politics in the Periphery: Competing Views of Central Asian States and Societies", **The Transformation of Central Asia**, Pauline Jones Luong (ed.), USA, Cornell University Press, s.1-26.

RAŞİD, Ahmed (1996), **Orta Asya'nın Dirilişi**, Çeviren Osman Ç.Deniztekin, İstanbul, Cep Kitapları.

ROY, Oliver (2000), **Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Metis Yayınları.

SMITH, Anthony D. (1999), **Milli Kimlik**, Çeviren Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2. baskı.

TOLİPOV, Farkhod (2001), "Nationalism as a Geopolitical Phenomenon : The Central Asian Case", **Central Asian Survey**, 2001, No: 20-2, s.184-185.

Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics (ARKS),2000.

CIA, Tajikistan Factbook,2004.

Ministry of Macro Economy and Statistics of Uzbekistan.

The Economist Intelligence Unit, Uzbekistan Country Profile 2001.

TİKA, Türkmenistan Ülke Raporu, 2003.

UN, Kyrgyzstan National Human Development Report, 1999